

MARSÖ

Natur

Marsö med tillhörande arkipelag ligger mitt i det öppna vattnet mellan Händelöp/Nävelsö i norr och Eknöarna i söder. Läget är synnerligen utpräglad ytterskärgård, men fastighetsgränsen stryker utmed fastlandet vid Narsvik. Gränserna för skärhemmanet Marsö är märkliga. De knyter samman Marsö med fastlandet i en bred tarm och sträcker sig långt ut i Östersjön i en utdragen spets. En utsträckts form som strävar efter att förena två ytterligheter. På den ekonomiska kartan ser det nästan ut som om fastighetsgränsen trängt undan alla andra öar, för att ge Marsöterritoriet så stort svängum som möjligt själv. Det är alltså fritt vatten på alla sidor runt ögruppen och i öster hela Östersjön.

Marsö i Västrums socken är en behändig ö. Storleken är gripbar; ca en kilometer från strand till strand åt alla håll. Stränderna är slutna och öppnar sig egentligen endast på västsidan i ett rejält glo, som nog mer liknar en liten bukt, skyddad av Vistingsöarna och Måsskäret. Övriga inbrytningar är ytterst små och försiktiga.

Som merparten öar i skärgården är också Marsö till stora delar bevuxen med barrskog; tall på de mest höglänta och torra delarna, gran med blåbärsris på de lägre och fuktigare partierna. Innanför det stora gloet och längs den södra stranden sluttar landet mjukt och försiktigt ner mot saltsjön, med idag gräsbevuxna slänter mellan kala berghällar. Här växer också merparten av den lövskog som finns på ön. Några kraftiga ekar skiljer ut sig från mängden. I nordost reser sig ett mäktigt kalberg högt över vattnet; jämnt som ett dansgolv med ett mosaikartat mönster av fina sprickor i berget, poängterat av en extremt lågvuxen bergssyra i alla tänkbara roströda toner. På flera andra ställen går berget i dagen, likt valryggar bryter de igenom markytan. Berggrunden består till största delen av kvartsit med inslag av granit och diorit.

Vegetationen är rikt och mångfaldig. I en växtinventering 1996 identifierades 355 olika växtarter, flera mycket ovanliga för skärgården.

Historia

Förhistoria

Marsös höjd över havet är inte så imponerande. De imponerande bergryggarna, som ju reser sig sig ganska brant från norra stranden, är faktiskt inte mer än drygt

tio meter höga. Merparten av ön ligger lågt, lägre än fem meter. Det betyder att ön först relativt sent i historien blivit ett sammanhängande stycke land. Vi räknar med att vattnet stod ca två meter högre än idag när järnålder övergick i medeltid. Att förhistoriska lämningar inte påträffats på Marsö är sålunda inte så konstigt. Men de finns strax i närheten. På Likholmen, som i jämförelse med Marsö är en liten men höglänt ö, finns ett magnifiktt röse, det största i skärgården; hela 16 meter tvärs över och två meter högt. På Måsö ligger två stensättningar i tämligen utstuderade lägen på norra respektive södra udden.

Tomtningar

Marsö ligger så långt ut i ytterskärgården och erbjuder samtidigt så många skyddade lägen, att den skulle lämpat sig som säsongsfiskeläge. Men lämningar efter sådan verksamhet finns inte på ön, med undantag av en stensamling strax innanför Lilla Vistingsö som skulle kunna vara en tomtning och en lika eventuell båtlänning, långt upp på land, på andra sidan ön. Bättre bevarade är grunderna på Brunnskär och Korboskär. Vem som ägnat sig åt fiske med på dessa de absolut yttersta skären och när, är svårt att säga.

Namn

Marsö har som mer eller mindre alla bebyggda öar i skärgården fått namn efter något naturfenomen på ön. Mar- betyder i hela östra Sverige vattensamling, göl eller liten sjö. På Marsö har långt in i sen tid funnits en vattensamling i en fördjupning. Namn med förledet Mar- är vanliga i skärgården. Så finns tex i Misterhults socken ytterligare en Marsö. För att skilja de båda Marsöarna åt kallas ibland den i Misterhult för Södra Marsö och den i Västrum för Norra Marsö.

Jordnatur

Marsö registreras 1544 som en kronogård. Det är sällan kronogårdar i den här delen av länet övergår till frälset, oftast kvarstår de i kronans hägn tills de skatteköps långt fram i tiden. Och så tycks det varit för Marsös del. Marsö tycks helt ha stått utanför den karusell av jordköp och byten kronan, men framför allt frälset, ägnade sig åt under 16- och 1700-talen. När Marsö 1703 skatteköptes av de två skärkarlar som brukade hemmanet, var ön fortfarande kronogods.

Bosättning

Den äldsta kända uppgiften om Marsö är från jordeboken för 1544, då Marsö sorteras in under rubriken "Cronobender i skäre". Troligen var det en skärkarl, som försörjde sig och sin familj med boskapskötel och fiske, som slagit sig ner här i det yttersta kustbandet. När detta steg togs, vet vi inte. Men, det bör ha skett åtminstone en generation före 1544, eftersom det tar sin tid att bygga upp ett hemman. Hur ön nyttjats dess förinnan vet vi inte heller. Så långt från fastlandet kan det bara handlat om ett mycket extensivt bruk; bete för får och getter, slåtter, lövtäkt, fiske. Det mest sannolika är en kombination, kanske i någon form av fäbodlikande system. Marsö är ett stort hemman, som sträcker sig från Lökholmsdjupet strax söder om Nävelsö i norr till strax utanför Eknöarnas västra strand i söder, från Östersjöns fria vatten öster till fastlandet norr om Västrums Långö. Det innebar många utöar med gott bete och rikligt med vinterfoder. Det innebar väldiga fiskevatten såväl fastlandsnära och inomskärs som utomskärs och helt öppet vatten.

Enligt boskapslängden från 1627 fanns på Marsö ännu bara en skattepliktig åbo som för- sörjde sig på två kor - och fisket där bredvid får vi förmoda. Det låter lite knappt med bara två kor. Kanske har uppgifterna om får och getter tappats bort. Eller är det ett utslag av de kärva tiderna. Just 1600-talets första decennier var hårda för skärgårdsborna; skattetrycket hade successivt ökat -även för kronans styremän- och danskarna härjade längs kusten med jämna mellanrum. För att klara skattebördan måste hemmanen förmedlas, dvs mantalet måste skrivas ner, eftersom det utgjorde beräkningsbas för skatten. 1627 har Marsö förmedlats till ½ matal ovissa persedlar. Bara några år senare, 1637, finns två hemmansägare vid namn Botvid och Ravel på ön. Av boskapslängden från samma år framgår att Ravels gård födde två kor, en kviga och en flock får. Siffror som framstår som lite mer troliga än den från 1627. För- sörjningsbasen var boskapskötsel och fiske i kombination. Öppen åkermark var änu inte bruten.

Med två brukare inom ett så vidsträckt hemman som Marsö blev det naturligt att dela det i två delar, när så var dags. Flatholmen blev centrum för den södra delen av hemmanet och Marsö för den norra. Varje del skattades till ¼ mantal Marsö. När denna tudelning genomfördes vet vi inte. Bara att den måste ha skett någon gång mellan 1637 och 1792. Tudelningen av hemmanet Marsö legaliserades genom ett storskifte 1792. Osannolikt nog har alla handlingar till alla tre kopior av denna förrättning förkommit. Huruvida Flatholmen var bebyggt före skiftet eller om det innebar en utflyttning från Marsö är alltså osäkert. På en specialkarta över Smålandskusten, uppmätt av Gustaf Klint och utgiven 1797, finns fyra bebyggelsemarkeringar på Flatholmen, vilket torde betyda att det funnits bebyggelse en längre tid.

På ett sjökort från 1770-talet kan vi se att Marsö redan då är ganska tätt bebyggt och att bytomten låg där den ännu ligger. På sjökortet får vi också veta att det på ön fanns en färskvattenkälla, något nog så viktigt att veta för sjöfarande. Den fanns nordväst om bostadshuset, på nuvarande ladugårdsområdet. Även på Marsö finns med röda bokstäver ”Kjälla” noterat.

Styremän

Som på så många andra kronoholmar i den yttre skärgården, bodde det en tid även på Marsö en styreman. Den äldsta kända uppgiften om styreman på Marsö är daterad 1611. Trots det utmärkta läget invid farleden blev uppdraget som styreman inte långlivat. I den lista som räknar upp de existerande styrehamnan 1642 förekommer inte längre Marsö. Flera lite avsides liggande styremansorter hade under 1600-talets först decennier rationaliserats bort.

Laga skifte

Det finns ett protokoll från en laga skiftesförrättning 1836, men ingen karta. Från Flatholmen (= Flatholmen) deltog fyra sakägare till vardera 1/16 mtl kronskatte, från Marsö tre personer som representerade det sammanlagda ¼ mantalet på Marsö, som alltså ej tycks delat som det på Flatholmen. I protokollet talas om att storskifte förrättades för ca 40 år sedan, men att handlingarna var förkomna. Lantmätaren åtog sig att återfinna dessa på Marsöbornas begäran -om de existerade. Magasinsförvaltaren Craelius, som förträdde Marsöborna, påstod sig kunna bevisa att skiftet fastställdes 1793. Beslutades muntligen, efter visst

parlamentarande, att storskiftets gränser skulle gälla, eftersom lantmätaren inte ansåg sig kunna dela i mindre lotter. Med handlingen finns ett protokollsutdrag, som visar att storskiftet de facto har fastställts. Uppenbarligen var alla inte helt tillfreds med denna muntliga överenskommelse, eftersom man åter kallar till förrättning 1880. Då fastslås rågången mellan de båda hemmanen en gång för alla. Man kan inte undgå att ana en viss antagonism mellan de båda öarnas företrädare i den diskussion som återges.

År 1805 drucknade en av Marsöbönderna. Av bouppteckningen får vi veta att han ägde fyra namngivna kor (Brunta, Knoga, Låga, Sanna), en pålagd ko och ett sto. Dessutom ägde han förstås fiskeredskap och en mängd olika båtar. Av detta framgår med all önskvärd tydlighet att fördelningen de båda näringarna är ungefärligen jämbördig. Troligen kunde djurbesättningen inte kan vara mycket större per hemmansdel. Underlaget i form av bete och vinterfoder hade en absolut begränsning.

Marsökossorna betade fritt på holmarna och öarna runt om, men i ett system där de själva simmade från den ena ön till den andra, allt efter tillgång på friskt bete. Med viss styrning förstås. Allt längre ut i skärgården tills det så småningom blev dags att vända mulen mot hemön och så sakteliga simma hemåt igen. Öns kvinnor rodde gemensamt efter korna för mjölkning. Hem till Marsö fick korna komma sedan potatisen tagits upp och skörden bärgats. Då kunde de beta fritt runt hela ön, även inne bland husen. Var och en av de fem gårdarna var skyldig att vart femte år hålla med tjur. Den knappa åkerarealen på hemön räckte dåligt till den under 1800-talet ständigt ökande befolkningen. Där odlingsvärd mark fanns på utöarna togs nu denna upp till åker. Så fanns så sent som 1945 ännu öppen åkermark Måsholmen.

Befolkningen på ön ökade alltså och fler gårdar etablerades. Mot 1800-talets slut delar fem gårdar på den norra hemmansdelen. Hela Marsö med utöar har brukats i sämja. Inga skiften eller hemmanklyvningar medförande gränsdragningar har förekommit. Allt som skett, har skett i sämja. Också skogen ägs samfällt, men brukas individuellt.

Fiske

Till varje gård hör en fiskelott. De fem lotterna går på cirkulation mellan hemmansdelarna och byts 1 maj varje år. Fisket i allmänhet lämnar ytterst få spår eller arkivalier efter sig. Fiske i fullständig sämja lämnar än mindre efter sig. Att följa fisket utveckling eller betydelse på Marsö genom tiderna, är sålunda näst intill omöjligt. Den första fiskestatistiken för såväl landet som länet upprättades 1880. Enligt denna fanns då fyra fiskare på ön med tillsammans 180 skötar och fyra båtar. Man fiskade alltså mycket strömming; 1000 valar per år varav endast 16 tunnor saltades in. 400 valar (1 val = 80 styck) förbrukades på ön. Samtidigt fanns sju ålfiskare på ön med 150 hommor vilka fångade 160 lispund (1 lispund = 8,5 kilo) ål per år. En fångstmängd som samtidigt endast överträffades av den Örofiskarna drog upp ur havet. Fisket var vid denna tid synnerligen väl utvecklat och mycket viktigt i försörjningen.

Redan 1912 köptes den första öppna båten med motor till Marsö. Motorn var en fyra hästars Bröderna Nilsson. Detta var den andra motorn dessa bröder

levererade. Den första gick till Äskeskär. Den första däckaren införskaffades under 1940-talets början och mätte 33 fot.

1961 fanns på ön nio yrkesfiskare och två binäringsfiskare, vilka utifrån den redovisade redskapsuppsättningen fiskade ungefär lika mycket fjällfisk som ål. Mellan bostadshuset och sjöbodarna fanns tidigare bredslen. De första med träribbor, de senare med ståltråd som gjorde att garnen inte rutnade lika lätt. På berget bakom toppbodarna fanns förr notstolpar fem-sju meter höga.

Vid Norra Krok låg vinterbodarna sedan i alla fall 1900-talets början. Där frös vattent sent och isen gick tidigt upp. Bodarna var både redskapsbodar och benbodarna och utanför fanns bresslen.

Jakt

Jakten har förstås också varit ett viktigt komplement till jordbruket och fisket. Den viktigaste jakten i skärgården har varit den på säl och sjöfågel. Fågeljakten går på rotation tillsammans med fiskevatten. Rådjurs- och harjakten växer i popularitet och framför allt rådjursstammarna har etablerat sig ordentligt även på små öar. Rådjursjakt är emellertid en relativt ung företeelse. Så sent som under 1940-talet var rådjuret i hela vårt land ett synnerligt ovanligt djur, på gränsen till utrotat.

1900-tal

Vid sekelskiftet 1900 fanns på Marsö en skeppare som seglade ved längs kusten.

1960-talet var det mest omvälvande decenniet för flertalet öar i skärgården, så även Marsö. Vid denna tid lades jordbruket definitivt ner och de sista kossorna lämnade ön tillsammans med många av invånarna.

Telfonledning drogs till Marsö 1939, men växeln fanns på Nävelsö. Elkabel drogs till ön 1949.

Bebyggelse

Bebyggelsen ligger samlad ovanför gloet på öns västra sida. Sjöbodarna, båthus och bryggor täcker stora delar av stranden nedanför bostadshuset. Norr om bostadshuset ligger ladugårdarna.

Det mest uppseendeväckande och annorlunda på Marsö, vad gäller bebyggelsen, är de sk toppbodarna, kvadratiska sjöbodarna med ett toppigt tälttak. Det finns tre sådana på Marsö, men ingen annanstans i hela skärgården. De är timrade och klädda med panelbräder av dimensioner som svåra att hitta idag. Taken var ursprungligen täckta med papp. Med största sannolikhet uppfördes de under 1890-talet, men vad som ligger bakom denna ovanliga utformning är okänt.

Övriga sjöbodarna är av skiftande ålder och utseende. Flera används än i det aktiva fisket. Bodarna är förbundna med varandra och med landbacken genom bryggor, men framför allt via en stor cementerad kaj, som betydligt underlättar redskapshandling och kommunikation. Här finns också de relativt moderna opphissarstolparna. Mellanrummen mellan bodarna representerar idag en salig

blandning av tider och material, allt från sten- och träkistor till berg i dagen och gräsytor.

På bytomten saknas fysiska tomtavgränsningar som staket eller annat som kan skilja den ena gården från den andra. Mellan husen ligger trädgårdar med frukträd, bärbuskar och blomsterprakt. Mums för kossorna när de gick lösa! Här låg och har legat än flera uthus av de slag som var nödvändiga att ha nära till hands; vedbod och dass framför allt. Bytomten tycks aldrig varit hägnad.

De äldsta bostadshusen är troligen de tre, som ligger på rad ovanför sjöbodarna. De är alla uppförda av timmer. Timmer som troligen ”importerats” till ön och alltså kan vara äldre än huset på platsen. Många gånger återanvändes timret när tillgången var begränsad. De äldre bostadshusen är genomgående uppförda i 1½ plan på såväl enkel som dubbel bredd. De annars i skärgården sedvanliga tvåvåninga stugorna saknas helt på Marsö. Inte heller dominerar faluröda paneler bykärnan. Flera bostadshus är idag målade i ljusa oljefärger och än fler var det runt sekelskiftet 1900.

Ladugårdarna har samlats i en slags gemensam fägård norr om hustomten. De är alla uppförda runt sekelskiftet 1900 med plats för två kor. De har traditionellt rödfärgade panelfasader. Någon är ombyggd till bostadshus, liksom några andra uthus.

På öns södra strand har två boställen byggts upp kring sekelskiftet 1900. Dessa är de enda som 1945 hade avstyckade tomter. De byggdes av fiskaresöner som bildade familj och flyttade hemifrån. Här är färgskalan allt igenom faluröd.

Fritidshus saknas nästan helt. Undantaget som bekräftar regeln ligger högst ovanför själva byn.

Nuläge

Marsö är ännu en samägd och sämjebrukad ö. Inga skiften eller hemmansklyvningar har splittrat ägoförhållandena i byn.

På Marsö kämpar ännu en året runt boende. Det finns också några fiskare som har Marsö som hemmahamn stora delar av året. En av dem har övergivit det storskaliga trålfisket och gått tillbaka till skärgårdsfiske med tyngdpunkt på ål. En annan har hemmahamn på Händlöp under vintern, men Marsö på sommaren. Aktivt fiske utgår alltså fortfarande från Marsö.

Vid hamnen kan man se att flera bodar används i yrkesfisket och redskap hänger på tork.

Av de tre toppbodarna finns två kvar i ursprungligt läge och skick. Den tredje är idag inbyggd i en annan bod. En av vinterbodarna vid Norra Krok är ombyggd till sommarstuga.

Sommartid ökar befolkningen och alla stugor fylls med ättlingar och anhöriga. Många ladugårdar och andra uthus har byggts om för att hysa sommarbefolkningen.

Inägomarken brukas inte längre.

Skydd och förordningar

Stora Vistingsö är nycketbiotop

Måsskäret, Lilla Viskär, Stora och Lilla Karboskär fågelskyddsområde

Klass I Natur i östra Småland

Anges som intressant miljö i Byar och fiskelägen i Västerviks kommun, bilaga till ÖP

Redovisas i Kulturminnesvårdsprogram för Västerviks kommun. Västerviks kommun 1986

Litteratur

Kalmar läns museums arkiv

Lantmäteriets arkiv

Byar och fiskelägen i Västerviks kommun, bilaga till ÖP, 1984

KMV-program för Västerviks kommun. Åtgärdsdel 1986

Socknar och gårdar i Tjust. Claes-Göran Petersén 2002

Kring en lotsgårds historia. RagnarWirsén 1968

Natur i östra Småland. Länsstyrelsen 1997

Meddelande rörande Sveriges fiskerier 1-2. Rudolf Lundberg 1883